

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ZAMJENIČKI OBLIK *tko* U STANDARDNOME BOSANSKOM JEZIKU I BOSANSKIM DIJALEKTIMA

Zamjenički oblik *tko* danas se vrlo često smatra odlikom samo hrvatskog jezika i jednom od razlika između bosanskog i hrvatskog jezika. U ovome se radu pokazuje da to nije tačno i da zamjenički oblik *tko* pripada i bosanskom jeziku, a ne samo hrvatskom, te da je zastupljen u nekim gramatikama, rječnicima i pravopisima bosanskog jezika, ali i u savremenim mjesnim govorima ijekavskošćakavskog dijalekta.

Ključne riječi: zamjenički oblik *tko*, bosanski jezik, hrvatski jezik, bosanski dijalekti, ijekavskošćakavski dijalekt

U savremenoj jezičkoj praksi upotrebe standardnoga bosanskog jezika zamjenički oblik *ko* gotovo je u potpunosti potisnuo upotrebu zamjeničkog oblika *tko*, tako da se ovaj drugi počeo smatrati odlikom hrvatskog jezika. Ovakvi se stavovi, nažalost, mogu čuti i na naučnim skupovima i pročitati u nekim radovima. Razlog je tome nedovoljno poznavanje činjenica o historijskom razvoju bosanskog jezika i savremenog stanja u organskim idiomima bosanskog jezika, ali i u činjenici da je zamjenički oblik *tko* potisnula i savremena jezička norma bosanskog jezika. Cilj je ovoga rada pokazati da zamjenički oblik *tko* ne treba smatrati samo odlikom hrvatskog jezika, već da on istovremeno pripada i bosanskom jeziku i da je pogrešno uzimati ga kao diferencijalnu crtu ovih dvaju jezika.

Nominativni lik zamjenice *ko* nastao je tek u petnaestom stoljeću od starijeg oblika *k̂to*, u kojemu je prvo izgubljen poluglas (*k̂to* > *kto*) a potom izvršena metateza fonema /k/ i /t/, što je dalo nominativni oblik upitno-odnosne zamjenice *tko*. U literaturi

se navodi kako je pojavu oblika *ko* umjesto *tko* uvjetovala alternacija *t / ø*, tj. gubljenje jednoga od dva eksplozivna konsonanta koji su se našli jedan pored drugoga (*t* ispred *k*). Ovdje, naravno, treba uzeti u obzir i analogiju prema ostalim padežnim oblicima paradigme ove zamjenice: gen. *kog(a)*, dat. *kom(e) / (u)*, akuz. *kog(a)*, instr. *kim(e)*, lok. *(o) kom(e)*, koja je također utjecala na pojavu oblika *ko* u nominativu.¹

Ovo uprošćavanje konsonantske skupine *tk > k* novija je štokavska pojava u bosanskom jeziku, a to znači da je zahvatila samo jedan dio bosanskohercegovačkih govora, odnosno da se konsonantska skupina *tk* u zamjeničkom obliku *tko* još uvijek čuva u starijim bosanskim govorima.²

Zamjenički oblik *tko* još uvijek se čuva u mnogim savremenim mjesnim bosanskohercegovačkim govorima, prvenstveno u govorima ijekavskošćakavskog dijalekta, tj. na širokom prostoru između Drine na istoku i Bosne i Usore na zapadu, te Save na sjeveru i Sarajeva na jugu. Neko može pomisliti da se ovaj podatak odnosi na govore Hrvata u Bosni i Hercegovini, što nikako nije tačno, jer se u brojnim mjesnim govorima sa hrvatskim stanovništvom upotrebljava oblik *ko*, kao što se u brojnim bosanskohercegovačkim mjesnim govorima sa bošnjačkim stanovništvom upotrebljava zamjenički oblik *tko*. Iznenadjenje svakako može predstavljati i podatak da se u nekim bosanskohercegovačkim govorima sa srpskim stanovništvom upotrebljava zamjenički oblik *tko*. To potvrđuju primjeri koji su zabilježeni u istraživanjima bosanskohercegovačkih govora. Prvo ćemo navesti primjere upotrebe zamjeničkog oblika *tko* u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine a potom i kasnije podatke potvrđene u govorima ijekavskošćakavskog dijalekta.

Oblik *tko*, uz *ko*, potvrđen je u mnogim popunjenim upitnicima *Pitanja o govoru prostoga naroda*³, koji su popunjeni na različitim mjestima u Bosni i Hercegovini 1897.

1 V. npr. Marković 1974: 116.

2 Oblici *tko* i *ko* potvrđeni su u krajišničkim pismima iz 17. i 18. stoljeća na cijelom prostoru njihova nastanka, „s tim da je *ko* frekventnije u Hercegovačkom sandžaku, a *tko* u primorju i sjeveroistočnoj Bosni“ (Nakaš: 2010: 296).

3 O kvestionaru *Pitanja o govoru prostoga naroda* v. i u: Refik Bulić: Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu, *Bosanski jezik*, Tuzla, 1999; Muhamed Šator: *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Univerzitet “Džemal Bijedić”, Mostar, 2004; Refik Bulić: *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajškoga kraja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2004; Refik Bulić: *Ekavska zamjena jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2004; Senahid Halilović i dr.: *Govor grada Sarajeva*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009; Refik Bulić: *Iz bosanske dijalektologije*, PrintCom, Tuzla, 2009; Refik Bulić: *Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, *Bosanski jezik*, broj 12, 2015; Haris Čatović: *Vokalski sistem u govorima jugoistočne Bosne u anketi Pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i popunjenim upitnicima za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (1975-1986)*, Književni jezik, Institut za jezika, Sarajevo, 2018.

godine. Ovaj je podatak značajan zbog toga što je oblik *tko* zabilježen i kod muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, a ne samo kod katoličkog, kako bi mnogi očekivali.

Tako je u Tuzli u jednom popunjenom upitniku u odgovoru na pitanje 68 potvrđeno *tko*, *nitko*, *netko*, uz *ko*, *niko*, *neko*,⁴ a u drugom isto to, uz napomenu da u selu Pasci govore i *nitkoga*.⁵ U okolici Banje Luke kod pravoslavnog stanovništva potvrđeno je *tko* i *nitko*⁶ te u okolici Biljeljine *tko*, *nitko*, *netko* kod „istočno-pravoslavne vjere“, kako stoji u napomeni.⁷ U mjestu Ulog, kotar Nevesinje, „srp. prav. paroh“ Risto Terzić potvrdio je *tko*, *nitko*, *netko*, čak i *netkoga*.⁸ Potvrde postoje i u upitniku iz Foče: *tko*, *nitko*, *netko*⁹ te u upitniku iz Višegrada: *tko*, *nitko*, *netko*, uz napomenu da je običnije *niko*, *neko*, *nikoga*.¹⁰

Potvrde o zamjeničkom obliku *tko* postoje i u mnogim drugim upitnicima iz 1897. godine, a ove smo odabrali samo kao ilustraciju toga stanja u vremenu od prije više od jednoga stoljeća u nekim mjestima za koja bez dobrog poznavanja stanja govora na kraju devetnaestog stoljeća ne bismo pomislili da su imali oblik *tko*.

Podatke o upotrebi oblika *tko* nalazimo i u drugoj dijalektološkoj literaturi. Tako Brabec (2012: 108) o tome piše: „U složenicama se u nominativu čuje *tko* češće nego kad je samo. (...) Popis mjesta pokazuje da *tko* imaju musl. i kat. u središnjem i zapadnom dijelu oblasti, a pravosl. na Ozrenu“.

O tome da ijekavskoćakavski govori najbolje čuvaju *t* u *tko* podaci se daju i u Brozović 1966: 140: „(...) iješć. govori spadaju među one koji u štokavštini najbolje čuvaju *t* u *tko* (u Kreševu i između Krivaje i Bosne *t* je redovno, a na Ozrenu i prav. govore *tko*.“

U knjizi *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj* (Bulić 2014: 154) o odnosu *ko* – *tko* piše: „Češće je *ko*, ali nije neobičan ni oblik *tko*“, a na str. 156: „U svim su govorima alternativni nominativni oblici *něko* / *nětko*. Drugi su uglavnom odlika starijih govornih predstavnika“, a u fusnoti se daje napomena da ista konstatacija vrijedi za opće zamjenice *svàko* / *svàtko*.¹¹

U govoru Tuholja kod Kladnja potvrđena je naporedna upotreba zamjenica *svako* i *svatko*, *ko* i *tko*, *neko* i *netko*, *iko* i *itko*, *niko* i *nitko* (Halilović 1990: 322–323).

Zamjenički oblik *tko* potvrđen je i u Tarevu kod Kladnja, u kojemu živi bošnjačko stanovništvo, te u području Vareš – Zabrežje, gdje živi hrvatsko stanovništvo, a naporedni oblici *tko* i *ko* potvrđeni su u Kladnju među bošnjačkim stanovništvom (Peco 1990: 195).

4 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14569/1973.

5 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14572/1973.

6 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14373/1973.

7 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14387/1973.

8 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14510/1973.

9 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14449/1973.

10 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14585/1973.

11 U tešanjско-maglajskim ekavsko-jekavskim govorima *tko* je potvrđeno samo u jednom mjesnom govoru, kao i *netko* i *nitko*, i to naporedo sa *ko*, *neko* i *niko*. Za oblik *svatko* potvrde su iz dva mjesna govora, ali opet naporedo sa *svako*. Vidi: Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja (Bulić 2013: 207–210).

U govorima sjeverne i sjeveroistočne Bosne oblik *tko* potvrđen je kod Bošnjaka u Repniku kod Banovića, Medakovu i Bobarama kod Tešnja, kod Hrvata u Doknju kod Tuzle, a naporedni oblici *ko* i *tko* kod Bošnjaka u Perovićima kod Zavidovića, kod Srba u Kakmužu kod Gračanice, Pisarima kod Bosanskog Šamca, G. Smrtićima kod Prnjavora te kod Hrvata u Garevcu kod Modriče. U Maoči kod Brčkog među bošnjačkim stanovništvom potvrđen je oblik (*t*)*ko*, što ukazuje na naporednu upotrebu oblika *ko* i *tko* (Peco: 1985: 269).

Prethodni podaci pokazuju da je oblik *tko* sačuvan u bosanskim organskim idiomima i to među pripadnicima Hrvata, Bošnjaka i Srba te da je pogrešno mišljenje da je to odlika samo hrvatskog jezika. Istina je da se zamjenički oblik *tko*, a tako i *netko*, *svatko* i *nitko* sve više potiskuju pod djelovanjem savremenoga standardnog jezika, u kojemu se preferiraju oblici bez *t* ili se oblici sa *t* potpuno izostavljaju.

Tako su u *Gramatici bosanskoga jezika* (Halilović – Jahić – Palić 2000) potpuno izostavljeni oblici sa *t* bez ikakve napomene, dok se u Čedićevim *Osnovima gramatike bosanskog jezika* navodi *ko* (*tko*), *niko* (*nitko*), *neko* (*netko*), *svako* (*svatko*) (Čedić 2001:108–109). Pisanje oblika sa *t* u zagradi treba shvatiti kao „dopuštene“ alternativne oblike.

U Halilovićevu *Pravopisu bosanskoga jezika* iz 1996. godine uz *tko* se navodi (stil), što znači stilski, a u drugom izdanju istog pravopisa uz *tko* u zagradi stoji ekspr., što znači ekspresivno. U oba pravopisa riječ je predstavljena kao stilski obilježena, ali za takve riječi ne treba misliti da ne pripadaju bosanskom jeziku.

U *Rječniku bosanskoga jezika* Halilović – Palić – Šehović (2010) uz *tko* stoji ekspr. i uputa v. *ko*, a uputa sa v. znači da se tim oblicima iz nekoga razloga daje prednost, ali se prihvataju i drugi oblici bez v. Evo kako su autori to obrazložili u uvodu ovoga rječnika:

„Ako leksički dubleti nisu podjednako stabilizirani i poznati, te im se stoga u standardnome bosanskom jeziku ne priznaje jednak status, nego se jednome od njih daje prednost, ali se prihvata i drugi, navodi se onaj kojem se daje prednost a pri opisu njegova značenja navodi se i drugi kao njegov sinonim (npr.: kreč – bijela tvar koja se dobija pečenjem krečnjaka; vapno); kad se kao odrednička riječ navodi drugi dublet, on se skraćenicom v. (vidi) upućuje na prvi (npr.: vapno, v. kreč)“ (str. VIII).

Prethodni bi citat značio da prema ovome rječniku oblik *tko* nije „nepravilan“ u bosanskom jeziku, već samo da se obliku *ko* daje prednost.¹²

Zanimljivo je da se u *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu uz zamjenički oblik *tko* daje napomena da je češće *ko* (Čedić i dr.: 2007: 1137), a tako je i uz druge zamjeničke oblike sa *t*.

12 V. i rad *Na marginama jednog skandala ili šta je kome bosanski jezik* (Bulić 2017: 141).

Ovdje treba napomenuti i to da je Alija Isaković u *Rječniku karakteristične leksike u bosanskom jeziku* zabilježio brojne primjere upotrebe *tko* u različitim bosanskim pisanim izvorima od pisama iz 1558. godine do savremenih bosanskih pisaca. Isaković bilježi i brojne primjere za *ko* a na kraju poslije zareza iza nabiranja primjera navodi i *tko*, što znači da *ko* i *tko* imaju ravnopravan status.

Stilem možda i najbolje opisuje status spominjanih zamjeničkih oblika sa *t* u bosanskom jeziku. Takvome njihovu statusu doprinijelo je više faktora, prvenstveno utjecaj standardnog jezika, u kojemu se preferiraju oblici bez *t* ili se potpuno izostavljaju, a to je dovelo do pogrešnog zaključka da *tko*, kao i drugi zamjenički oblici koji su izvedeni od njega, pripadaju hrvatskom jeziku, što je tačno, ali nije tačno da taj oblik ne pripada i bosanskom jeziku. Sasvim je jasno da su spominjani oblici zamjenica sa *t* u ranijem periodu bili znatno češći nego u savremenom jeziku.

Onima koji bi iz bosanskog jezika protjerali *tko* treba kazati da je *tko* bilo zabilježeno u oba izdanja Vukova *Srpskog rječnika*. A šta li bi rekli na to što u Vukovoj zbirci srpskih pjesama postoji stih *Netko bješe Strahinjiću bane? Zašto? Zato što je tko pripadalo svima a ko je novija štokavska pojava*. To upućuje na starost pjesme čije *tko* iz pjesme ne treba povezivati sa Hrvatskom, iako je bilo i takvih „doživljaja“.¹³

Nije bez značaja ovdje kazati i to da je u Vukovoj *Srpskoj gramatici*, štampanoj i uz prvo izdanje *Srpskog rječnika* iz 1818. godine u dijelu o zamjenicama na str. LII navodeno *ko (tko)*.¹⁴ To što Vuk navodi oblik *tko* ne treba povezivati s njegovim poznatim nacionalističkim stavovima da su svi štokavci Srbi triju vjerezakona i da govore srpskim jezikom, jer na to upućuje *netko* iz spomenutog naslova srpske epske pjesme.

Slično kao sa oblikom *tko* neupućeni u osobine bosanskog jezika postupaju i sa „narodnim“ nazivima mjeseci koji se, također, pripisuju hrvatskom jeziku, a potvrđeni su u brojnim bošnjačkim pjesmama. Po tome bi ispalo da su bošnjačke pjesme spjevali Hrvati.¹⁵

13 U vezi s ovim v. tekst profesora Marka Vešovića „Netko bješe Strahinjiću bane“ na linku: <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/98795-Netko-bjee-Strahiniu-bane.html> (Pristupljeno 4.5.2019)

14 V. Vuk 1969a.

15 O nazivima mjeseci v. u: Bulić 2001.

Izvori

Pitanja o govoru prostoga naroda, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897:

- FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14569/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14572/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14373/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14387/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14510/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14449/1973.
FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14585/1973.

Literatura

- Brabec, Ivan (2012), *Govor Tuzle i okolice*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. X, Institut za jezik, Sarajevo.
- Brozović, Dalibor (1966), *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. II, Zagreb, 119–208.
- Bulić Refik (1999), *Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu*, Bosanski jezik, Tuzla.
- Bulić Refik (2004), *Ekavska zamjena jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Bulić Refik (2004), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Bulić Refik (2009), *Iz bosanske dijalektologije*, PrintCom, Tuzla.
- Bulić Refik (2015), *Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostog naroda“ iz 1897. godine*, Bosanski jezik, broj 12, Tuzla.
- Bulić Refik (2017), *Na marginama jednog skandala ili šta je kome bosanski jezik*, Bosanski jezik, 14, Tuzla, 137–143.
- Bulić, Refik (2001), *Bosanski jezik: Jezičko-pravopisni priručnik*, Bosanska riječ, Tuzla.
- Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče*, Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla.
- Čedić, Ibrahim i dr. (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.
- Ćatović, Haris (2018), *Vokalski sistem u govorima jugoistočne Bosne u anketi Pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i popunjenim upitnicima za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (1975–1986)*, Književni jezik, Institut za jezika, Sarajevo.

- Halilović Senahid i dr. (2009), *Govor grada Sarajeva*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid – Ismail Palić – Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid (1990), *Govor Muslimana Tuholja*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Institut za jezik, Sarajevo, 249–357.
- Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.
- Halilović, Senahid – Dževad Jahić – Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica.
- Isaković, Alija (?1992?), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Marković, Svetozar (1974), *Fonetika i morfologija*, Sarajevo, 1974.
- Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Peco, Asim (1990), *Morfološke osobine govora u centralnom pojasu Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Peco, Asim (1985), *Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Morfologija*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. V, Institut za jezik, Sarajevo, 201–336.
- Stefanović, Karadžić Vuk (1969a), *Srpski rječnik (1818)*, Prosveta, Beograd.
- Stefanović, Karadžić Vuk (1969b) *Srpski rječnik (1852)*, Nolit, Beograd.
- Šator, Muhamed (2004), *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Univerzitet “Džemal Bijedić”, Mostar,
- Vešović, Marko (2014), „Netko bješe Strahinjiću bane“, <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/98795-Netko-bjee-Strahiniu-bane.html> (Pristupljeno 4.5.2019)

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
refik.bulic@untz.ba